

Sergiu-Gabriel ENACHE
(Universitatea de Vest din Timișoara)

Reprezentări ale femeii romane în *Analele lui Tacitus*

Abstract: (Women representations in Tacitus Annals) Both about Tacitus and the roman woman was spoken and written a lot. What else is there to say? We know from the Tacitean Annals almost every aspect of her: mother, priestess, wife, prostitute or empress. We will describe each representation from the tacitean point of view (historical and linguistic), but also from a modern perspective comparing it with the general roman social view at that time. Thereby we will try identifying Tacitus objectivity and his purposes (moral, politic, etc.) in praising or criticizing women characters.

Keywords: roman women, tacitean, stereotype, objectivity, latin terminology.

Rezumat: Atât despre Tacitus, cât și despre femeia romană s-a vorbit și s-a scris mult. Și totuși ce ar mai fi de spus? Știm din analele taciteene aproape toate ipostazele în care s-a aflat aceasta: mamă, preoteasă, soție, prostituată sau împărăteasă. Vom descrie fiecare reprezentare a acesteia atât din punct de vedere tacitean, cât și din punct de vedere modern făcând de asemenea o comparație cu viziunea generală a femeii în lumea romană. Astfel vom încerca să identificăm atât de intens discutata obiectivitate a lui Tacitus.

Cuvinte cheie: femeie romană, reprezentare istorică, obiectivitate, ipostaze, tacitean.

Dintre subiectele abordate de Tacitus, în cea mai importantă operă a sa, unul dintre cele mai discutate și controversate a fost cel al femeilor romane. Deși studiată încă din secolul trecut, încă se mai pot spune lucruri noi. În acest scurt studiu vom încerca să identificăm categoriile sociale și morale ale femeilor din operele taciteene, precum și atitudinea și obiectivitatea scriitorului în ceea ce le privește. Vom începe prin a observa stilul narațiunii, obiectivitatea lui Tacitus, părerea lui despre societatea și implicit femeia romană și scopul în care el descrie și expune faptele acestora.

Toate operele taciteene sunt pline de îndoieli, insinuări, sinuozități și aluzii care arată complicitatea dintre scriitor, personaje și fapte și trădează o puternică implicare afectivă¹. Are tendința de a analiza personalități de prim rang atât din punct de vedere pozitiv, dar mai ales negativ. Dorea ca cititorul să regândească rolul *studia* în cetate: dobândirea fericirii sufletești și combaterea *vitia*. Toate scrierile sale au un rol moralizator, reamintind de virtuțile uitate. Tot în scop moralizator el ne oferă o galerie de portrete de împărați, împărătese, generali, soții și amante² și multe alte personaje.

Datorită vieții fluctuante a Cetății Eterne, o dată cu extinderea sa și primirea înăuntrul ei a mai multor populații, statutul femeii începe să se schimbe. În epoca

¹ E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, vol. II, Ed. Corint, București, 2003, p. 189.

² P. Grimal, *Literatura latină*, Ed. Teora, București, 1997, p. 371.

imperială, femeia venea deja după două secole de emancipare sub Republică în care din categoriile de femei cunoscute în mod tradițional (matroana și sclava) se formează mai multe grupuri care vor influența de la viața religioasă până la cea politică. Faptul că femeia dobândește o nouă autoritate se observă chiar și în scrierile autorilor antici, care încep să le menționeze la aproape fiecare pagină³, cu toate că istoria romană de la începuturile formării statului este o istorie a bărbaților⁴. Despre toate aceste ne vorbește și Tacitus: împărătese mai puternice decât împărații, femei străine războinice, sclave cu onoare, femei romane ce exercită funcția de general, soții, amante, prietene, prostituate, vrăjitoare, femei creștine și alte reprezentări.

În toate operele lui Tacitus, nume și personaje feminine sunt menționate de 429 de ori. Preferatele sale sunt cele din familia imperială iulio-claudiană, urmând femeile străine și alte femei romane care sunt caracteristice stilului moralizator și alegoric al lui Tacitus. Dintre toate aceste femei, doar 15 beneficiază de un portret complet care consta în: filiația parentală sau maritală, caracterul și obiceiurile ei, fapte importante, moartea sau exilul⁵. Vom vorbi mai întâi despre împărătese, apoi despre câteva dintre personajele feminine principale din anumite episoade ale *Analelor* și despre femeile străine, rezumându-ne doar la cele mai importante și la cele care aduc un aport studiului nostru.

Prima *imperatrix* din *Analele* taciteene, este Livia. Ea apare sub numele de *novercae Liviae* (Livia, mamă vitregă), fiindu-i alăturate cuvintele *dolus abstulit*⁶. Atribuirea substantivului *noverca*, mamă vitregă, cu toate că aceasta nu era mama vitregă a nepoților principelui Augustus ar fi peiorativă, la fel ca și *dolus abstulit*, prin aceste expresii Tacitus insinuând cititorului atitudinea negativă pe care să o adopte față de Livia, încă de la începutul narațiunii⁷. Un alt adjectiv folosit de Tacitus în descrierea Liviei este *gravis*, care în română s-ar traduce prin piază-rea: „*Livia gravis in rem publicam mater, gravis domui Caesarum noverca*”⁸.

În timp ce Ovidiu o numește pe Livia, *femina princeps*, formula preferată a lui Tacitus și fraza cheie în descrierea Liviei este *muliebris impotentia*. Această formulă apare foarte des, chiar și în necrologul din Cartea V, făcut acesteia (*mater impotens*), aluzie la faptul că nu i-a dăruit lui Augustus nici un urmaș. Se arată și implicarea politică a Liviei prin care statul devine supus unei femei: *accedere matrem muliebri impotentia: seruiendum feminae*. Povestea răpirii Liviei este inclusă de un autor contemporan ca poveste anti-lucretiană, contrar tradiției liviene dintre răpire și evoluția statului. Folosind cuvântul *abducere* care înseamnă viol sau răpire în loc de

³ G. Achard, *Femeia în Roma Antică*, Ed. Prietenii Cărții, București, 2009, p. 83, 87.

⁴ G. Ferrero, *Femeile Cezarilor*, Ed. Scorillo, Craiova, 1997, p. 9.

⁵ J.L. Posadas, *Mujeres en Tácito. Retratos individuales y caracterización genérica* în *Gerion, Revista de Historia Antigua*, vol. 10, 1992, p. 152.

⁶ Tacite, *Annales*, I, 3, trad. în franceză de Pierre Wuilleumier, tom I, Paris, Ed. Les Belles Lettres, 1990.

⁷ T. E. Strunk, *Rape and revolution: Livia and Augustus in Tacitus*” *Annales* în *Latomus*, 73, 2014, p. 140.

⁸ *Annales*, I, 10, p. 15.

vocabularul de nuntă tradițional: *nubere, ducere* etc. I se atribuie lui Augustus răpirea, act specific tiranilor. Acceptarea răpirii arată lipsa de masculinitate a poporului Romei și o clasă politică emasculeată⁹.

Alți autori dau ca și cauză a răpirii Liviei, dragostea dintre cei doi, iar Guglielmo Ferrero dă o explicație care are la bază originea nobilă a Liviei, făcând parte din familia Claudiilor, în timp ce Octavian fusese doar nepotul unui cămătar¹⁰. O altă analiză, mai detaliată a femeilor din operele lui Tacitus, o plasează pe Livia printre romanele care aveau atât caracteristici pozitive cât și negative, deci o femeie complexă¹¹.

A doua *imperatrix* prezentată de Tacitus este Valeria Messalina, a treia soție a împăratului Claudius. Guglielmo Ferrero spune că multe dintre lucrurile atribuite Messalinei sunt născociri ale lui Suetonius și Tacitus, dar că era o femeie necinstită și neserioasă¹². Caracteristicile date de Tacitus pentru ea o atribuie atât tipului împărătesei, cât și femeii ușoare sau tiranei. În descrierea dragostei ei pentru Silius este folosit cuvântul *furor*-nebulie – „*furore proximo amore distinebatur*”¹³, nebulie cu care Ferrero nu este de acord. Căsătoria ei ilegală, obiceiurile sale sexuale și influența pe care o avea în *domus Caesaris* îl fac pe Tacitus să îi atribuie substantive tipic masculine, care alăturate unui personaj feminin au un sens licențios, precum *potentia, libido*, dar și *infamia*, specific femeii adultere. Prin discursul unuia dintre slujitorii Messalinei, autorul *Analelor* îl va numi „vocea târfei sălbatice” – „*saevienti impudicae*”, Messalina arătând atât *saevitia*, cât și imoralitate, *avaritia, iniuria, vis*, dar mai ales *dominatio*¹⁴ – specifică bărbaților. Angela Costello are o altă părere referitoare la descrierea Messalinei și îl consideră pe Tacitus drept cel mai imparțial dintre scriitorii antici, în timp ce Cassius Dio și Iuvenal o descriu în mod calomnios ca promiscuă și adulteră¹⁵. J. L. Posadas o include atât în grupa femeilor cu caracteristici exclusiv negative, precum și în categoria soțiilor rele, alături de Agrippina Minor¹⁶.

Agrippina Minor, viitoarea soție a lui Claudius și cea de-a treia *imperatrix*. Și la ea, Tacitus vede tendința spre *dominatio*, prefigurându-i în doar două capitole ascensiunea. El o vede pe Agrippina Minor ca pe o femeie predispusă la adulter, pentru a-și atinge scopurile, acuzându-l indirect pe Claudius (bărbatul era și el acuzat de devierile sexuale ale rudelor feminine care stăteau în aceeași casă pe motiv că nu-și poate ține în frâu femeile *domusului*). O va acuza de asemenea și de încercarea de control a armatei¹⁷. Cu toate că în general, această căsătorie dintre unchi și fiică

⁹ T. E. Strunk, *op. cit.*, p. 128, 142.

¹⁰ G. Ferrero, *op. cit.*, p. 41-42.

¹¹ J. L. Posadas, *Mujeres en Tácito*, p. 147.

¹² G. Ferrero, *op. cit.*, p. 132.

¹³ *Annales*, XI, 12, p. 15.

¹⁴ A. Rivell, *Agrippina Maior, Messalina and Agrippina Minor: Tacitus' Female Tyrants*, ms., p. 10-11.

¹⁵ A. Costello, *The view of Messalina by Tacitus in his Annals*, XI, 12, 28-37, ms.

¹⁶ J. L. Posadas, *Mujeres en Tácito*, p. 146-147.

¹⁷ A. Rivell, *op. cit.*, p. 13-15.

produce dezgust în majoritatea surselor antice, același Ferrero afirmă că ea ar fi putut fi rezultatul devotamentului unei femei, care se jertfea pentru cariera familiei sale. Ca mamă a caracterizat-o ca severă, „*trux et minax*”¹⁸, iar conducerea statului de către ea a fost numită de scriitor „*adductum et quasivirile servitium*”¹⁹. În timp ce unii autori consideră această alăturare de cuvinte peiorativă și disprețuitoare fiind alăturați termeni masculini unei femei, alții consideră că Agrippina Minor aduce o anumită ordine și disciplină²⁰. Masculinitatea ei este ilustrată și de apelativul *dux femina*, un stereotip retoric. Același stereotip este folosit pentru a critica în mod diferit doi împărați: Claudius și Nero, la fel cum stereotipul sexual alături de cel politic este folosit pentru a arăta amenințarea reprezentată de Agrippina pentru statul roman. În analele neroniene, apare menționată de 31 de ori fiind considerată personajul feminin principal²¹. Istoricul roman ne arată cum ea conduce alături de unul din libertzii ei preferați Pallas, replica lui Nero în momentul demiterii lui fiind foarte ilustrativă pentru aceasta: „se duce să abdice”, fiind și momentul în care Agrippina pierde controlul asupra statului²². Este inclusă în grupa soțiilor rele, dar și în cea a femeilor care au atât aspecte pozitive, cât și negative²³.

În ceea ce o privește pe Poppaea Sabina, Tacitus este destul de zgârcit în informații. Ne spune că avea toate calitățile, mai puțin cinste și că în afară era plină de cuviință, dar de fapt era o desfrânată. Toate scrierile anticilor, chiar și *Istoriile* lui Tacitus, dau altă versiune decât cea cunoscută în *Anale*. Otho s-ar fi căsătorit cu Poppaea, doar pentru a o aduce mai aproape de Nero, nefiind deja căsătorit cu ea²⁴. O putem considera o *imperatrix* activă, influențând uneori viața politică a Romei. Se pare că Poppaea a suferit un fel de *damnatio memoriae* după moartea sa²⁵. Puțina simpatie de care se bucura Poppaea se observă și din faptul că monedele cu ea apar foarte rar și doar în provincii. Zeificarea ei a fost pentru Nero mai mult o armă politică²⁶, decât manifestare a respectului pentru fosta sa soție. Acțiunile ei sunt considerate de Tacitus ambivalente (pozitive și negative)²⁷. Poppaea și Agrippina au

¹⁸ G. Ferrero, *op. cit.*, p. 146, 152.

¹⁹ *Annales*, XII, 7, p. 51.

²⁰ G. Ferrero, *op. cit.*, p. 148-149.

²¹ S. Azevedo, *The rhetorical construction of female characters and the imperial image of Nero in Tacitus Annals* în *Neronia electronica*, Fascicule 4, 2016, p. 36, 37.

²² Y.G. Belchior, *Patronato e governo imperial sob Nero, nos Anais de Tácito, Departamentodehistória, Institutodeciências humanasocias*, Universidadefederal de Ouro Preto, Mariana, 2009, p. 25-44.

²³ J. L. Posadas, *Mujeres en Tácito*, p. 146-147.

²⁴ S. E. Wood, *The incredible, vanishing wives of Nero*, conference paper, *Transformation and tyranny la Emory University, Michael C. Carlos Museum, prezentată de asemenea la Peter Wall Seminar Series, University of British Columbiași William Metcalf Lecture series for the Archaeological Institute of America*, Oakland University, p. 4.

²⁵ *Ibidem*, p. 2.

²⁶ *Ibidem*, p. 9.

²⁷ J. L. Posadas, *Mujeres en Tácito*, p. 146-147.

vicii similare, astfel că și stereotipurile retorice folosite sunt aceleași²⁸, lăsând la o parte deja cunoscuta asemănare dintre ea și Sempronia lui Sallustius, care ne arată o popularitate destul de veche privind stereotipurile feminine negative, dar și faptul că Tacitus dorea ca portretul soției lui Nero să fie recognoscibil pentru publicul larg²⁹.

Alte două femei puse cumva în contrast de Tacitus, dar care într-o oarecare măsură pot fi considerate asemănătoare sunt Agrippina Maior și Munatia Plancina.

În timp ce unii cercetători consideră că Agrippina Maior beneficiază de o caracterizare pozitivă în *Anale*, alții consideră că de fapt Tacitus folosește și aici stereotipul tiranului. Principalul argument este limbajul tacitean, prin asocierea de cuvinte tipic masculine, personajelor feminine. Tacitus o descrie pe Agrippina prin cuvintele *atrox* - neînfricare în luptă și *ferocia* - ferocitate. Prin același stereotip folosit pentru fiica ei, *dux femina*, arată că ea avea momente în care conducea armata și că și-a abandonat proprietățile feminine, neavând un comportament adecvat, dezvoltând ambiții bărbătești³⁰. Probabil că Tacitus a încetat să o mai considere o *matrona sapientissima*, atunci când în ciuda avertismentului soțului ei Germanicus, de a nu se răzbuna, ea va porni un întreg război împotriva lui Tiberius. Cererea unui soț, aproape că o scoate din rândul femeilor foarte bine văzute la Roma, femeile *univira*, dar o și fac să pară complice sau chiar lider al unei facțiuni într-un presupus complot împotriva conducerii statului, deoarece a-i da un soț însemna a pune un șef partidei politice adversare împăratului³¹. Tacitus insinuează acestea prin folosirea cuvântului *partes*, acesta apărând de 3 ori în *Anale*, de fiecare dată în legătură cu Agrippina Maior sau Minor, fiind și singura dată când *partes* apare asociat unei femei. Evidențierea descendenței sale nu o fac mai plăcută în ochii istoricului, convingerea superiorității ei indicând *superbia*. Oprirea unei rebeliuni a soldaților datorită ei, arată că avea mai multă putere decât împăratul și dorința de *imperium*, de care o va acuza Tiberius³², cu ale cărui idei, Tacitus pare a fi uneori de acord. Deși aceste descrieri sunt în mare parte negativă, un studiu deja citat de noi o arată ca eroină, dar având atât calități, cât și defecte³³. Un alt studiu arată că ea de fapt acționa în favoarea soțului ei și că stătea doar alături de el ca o *matrona* însărcinată, dar care nu s-a comportat ca un bărbat³⁴. Am putea adăuga la descrierile pozitive și unele îmbinări de cuvinte excepționale precum: „*sed femina ingens animi munia*”³⁵ – „*această femeie cu suflet mare*” și descrierea ei făcută de popor la ajungerea în Roma: „*cum decus patriae, solum Augusti sanguinem, unicum antiquitatis*

²⁸ S. F. L. Alzevedo, *op. cit.*, p. 34.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ A. Rivell, *op. cit.*, p. 5, 8.

³¹ G. Ferrero, *op. cit.*, p. 96.

³² A. Rivell, *op. cit.*, *passim*.

³³ J. L. Posadas, *Mujeres en Tácito* ..., p. 147.

³⁴ M. R. Mchugh, *Ferox femina. Agrippina Maior in Tacitus's Annales* în *Helios*, vol. 39, Nr. 1, 2012, Texas Tech University Press, p. 78.

³⁵ *Annales*, I, 70.

*specimen*³⁶ – „onoarea patriei, adevăratul sânge al lui Augustus și unica întru chipare a vechilor virtuți³⁷”, care luată ca atare nu pare să ascundă nici un fel de ironie, ci doar aceea referire la descendență de care Agrippina Maior se folosește în toate cărțile *Analelor* în care apare ca protagonistă.

Munatia Plancina are atât caracteristici asemănătoare Agrippinei, cât și foarte diferite, unii autori considerând că ea este pusă în contrast cu aceasta. Ambele sunt considerate *duces feminae*, conducând la un moment dat și pentru scurt timp armatele romane³⁸. Tot aici este acuzată că îi lipsește *decora feminis (nec Plancina se intra decora feminis tenebat*³⁹) – purtarea feminină și de defectele deja populare pentru femei: *infirmitas animi* și *impotentia muliebris*. S-ar putea spune că în timp ce Agrippina își completa soțul favorabil, Plancina o făcea în mod opus⁴⁰. Confruntarea dintre cele două femei a dus la o luptă care a implicat rebeliuni, otrăviri, vrăjitorie și insubordonare, multe dintre ele considerate de Tacitus drept vicii feminine. Totuși acest conflict a fost purtat și în numele soților lor, nu doar pentru ele, implicând așa-numita *muliebris aemulatione*⁴¹ – gelozia femeiască. Nici ironia nu lipsește din tehnicile narrative ale lui Tacitus, arătând cum tatăl adoptiv al lui Germanicus, Tiberius și bunica sa îi apărau pe Piso și pe Plancina, vinovați de moartea acestuia, Plancina obținând iertarea⁴², dar sinucigându-se după moartea Liviei. Atât ea și Agrippina, cât și Agrippina Minor și Poppaea folosesc în conflictul lor așa numitele *muliebris inlecebrae* – trucuri femeiești, care conform lui Seneca nu cunosc altă rezolvare decât viclenia unei alte femei⁴³. Și ea apare ca o femeie complexă, fiind prezentată de scriitor atât în manieră pozitivă, cât și negativă⁴⁴.

Octavia, Acte și Epicharis au fost trei femei de condiție diferită, dar pe care le vom compara pentru a arăta concepția taciteană privind împărăteasa și soția bună, concubina și sclava.

Octavia alături de alte femei este folosită de Tacitus pentru a arăta slăbiciunile lui Nero, cum ar fi lipsa de *moderatio* și *prudencia* și pentru a crea *exempla*⁴⁵. Tehnic, înainte de căsătorie cei doi erau frați, astfel că Octavia a trebuit să fie adoptată de o altă familie, făcând ca Nero să fie un moștenitor și mai sigur la tron. Cu toate acestea se pare că mariajul nu s-a consumat, Nero spunând despre Octavia că trebuie să se

³⁶ *Annales*, III, 4.

³⁷ Tacitus, *Anale*, traducere de Gheorghe Guțu, Ed. Humanitas, București, 1995, p. 138.

³⁸ A. Rivell, *op. cit.*, p. 15.

³⁹ *Annales*, II, 55.

⁴⁰ M. R. Mchugh, *op. cit.*, p. 78.

⁴¹ Un exemplu îl găsim în *Anales*, II, 43, când Plancina este sfătuită de Livia să o urmărească pe Agrippina cu rivalitate sau gelozie femeiască.

⁴² L. W. Rutland, *Woman as makers of kings in Tacitus' Annals* în *The Classical World*, vol. 72, Nr. 1, 1978, p. 16, 20.

⁴³ *Ibidem*, p. 17.

⁴⁴ J. L. Posadas, *Mujeres en Tácito* ..., p. 147, 149.

⁴⁵ S. Azevedo, *op. cit.*, p. 33.

mulțumească cu statutul de *uxoria ornamenta*, probabil soție legală, dar fără a avea practic acest statut⁴⁶. Diferența dintre ea și Agrippina Minor se observă încă de la începutul narațiunii, aceasta neprimind nici odată titlul de Augusta⁴⁷ și fiind destul de rar reprezentată pe monezi. În ciuda acestui fapt, monedele din Perinthus cu reprezentarea ei au legenda *Octavia Sebaste*, echivalentul grec al *Octaviei Augusta*, cele din Teos o reprezintă cu diademă, iar cele din Sardis au legenda *Octavian Theon* – Octavia Zeița, titlul *thea* fiind purtat în general de femei din familia imperială care au născut. Celelalte monede o prezintă fie simplu ca Octavia, fie ca soția lui Augustus sau fiica lui Claudius. Puținele sale reprezentări sunt datorate preocupării lui Nero de a-i distruge statuile după ce a ucis-o, ea suferind, la fel ca Poppaea, un fel de *damnatio memoriae*⁴⁸. Arătând lipsa de control a lui Nero se arată și cum el elimină legitimitatea puterii sale asupra statului prin uciderea sau exilarea persoanelor influente de pe lângă el, printre care și Octavia, care, fiind fiica lui Claudius, îi oferea validitatea conducerii (cu toate că descendența filială nu era o condiție *sine qua non* pentru a conduce statul roman) și mai mult prestigiu⁴⁹. Octavia este inclusă alături de celelalte 26 de femei complexe, având ambele caracteristici, dar caracteristici complexe pozitive⁵⁰. Este posibil ca lui Tacitus să-i fi fost cunoscută tragedia lui Seneca, Octavia Praetexta, din care să se fi inspirat⁵¹.

Acte a fost o libertă greacă a lui Claudius, care a devenit amanta lui Nero la începutul anilor săi ca împărat⁵² și i-a fost credincioasă până la moarte. La fel ca și Agrippina și Poppaea și ea este folosită de Tacitus pentru a arăta lașitatea lui Nero și manipularea sa de către femeile curții⁵³, deci la fel ca și Claudius, o emasculare a imaginii imperiale. Luând în considerare narațiunea propriu-zisă, Acte devine o unealtă a lui Seneca și o piedică în calea dorințelor libidinoase ale Agrippinei⁵⁴. Atât Seneca, cât și Acte sunt portretizați în episodul presupusului incest dintre împărat și mama sa, în mod ironic, Tacitus adăugând scrierii *drammatis personae*, ambilor fiindu-le frică să nu-și piardă funcția⁵⁵. Acte a reprezentat pentru Agrippina Minoro amenințare, considerând-o rivală (*libertam aemulam*), declanșându-i-se acel *muliebriter fremere*⁵⁶. Acte, liberta sau sclava (*ancilla*), apelativ pe care-l folosește Tacitus este simbolul inversiunii ierarhice și a degenerării lui Nero și denotă

⁴⁶ S. E. Wood, *op. cit.*, p. 4.

⁴⁷ L. W. Rutland, *op. cit.*, p. 23.

⁴⁸ S. E. Wood, *op. cit.*, p. 12.

⁴⁹ Y.G. Belchior, *op. cit.*, p. 108.

⁵⁰ J. L. Posadas, *Mujeres en Tácito* ..., p. 146, 149.

⁵¹ C. Lee Web, *The death of Octavia: Tacitus' Annales 14.60-64 and the Octavia Praetexta*, teză de dizertație, Athens, Georgia, 2005.

⁵² S. E. Wood, *op. cit.*, p. 4.

⁵³ Y.G. Belchior, *op. cit.*, p. 32.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 24.

⁵⁵ C. Lee Web, *op. cit.*, p. 30; în ceea ce privește ironia în *Analele* lui Tacitus, vezi și Ellen O'Gorman, *Irony and misreading in the Annals of Tacitus*, Cambridge University Press, 2000.

⁵⁶ L. W. Rutland, *op. cit.*, p. 25.

preferința lui pentru relații servile. Este pusă în contrast cu alte femei de 4 ori: de două ori se arată superioritatea ei asupra Octaviei („*tum ancilla domina validior*”⁵⁷) și a Agrippinei Minor și așa-zisa inferioritate în fața Poppaei⁵⁸. Pe lângă *ancilla*, un alt apelativ peiorativ tacitean folosit la adresa Actei este *muliercula*⁵⁹ - femeiușcă. Acte este considerată a avea exclusiv trăsături negative⁶⁰, cu toate că Tacitus spune că ea nu făcea nici un rău îndeplinind doar dorințele stăpânului ei.

Deși nu avem foarte multe informații referitoare la ea, o vom menționa și pe sclava Epicharis. Datorită lipsei filiației parentale, Epicharis taciteană nu poate fi considerată un portret complet. A fost o femeie cu caracteristici exclusiv pozitive⁶¹. După unii autori antici, ea ar fi fost amanta unui frate de-al lui Seneca, astfel aflând de conjurația pisoniană împotriva lui Nero. Și ea arată o inversare a ordinii ierarhice fiind pusă în contrast cu clasa conducătoare. Sclavă care își depășește condiția prin virtuți⁶², în timp ce populația aparținătoare claselor sociale privilegiate nu își atinge condiția din cauza viciilor: „*clariore exemplo libertina mulier*”⁶³.

Înainte de a prezenta femeile străine, din pleiada de personaje feminine taciteene, am ales să mai menționăm două dintre ele, care reprezintă o pătură mai întunecată a societății romane și care aveau activități foarte apropiate de vrăjitorie, *veneficii* fiind chiar formula prin care le descrie Tacitus. Cele două *veneficae* din *Anale* sunt otrăvitoarele Martina și Locusta.

Martina este cea care îl otrăvește pe Germanicus, în aceste pasaje din operă, sinonimia cuvântului *venenum* pentru otrăvă și vrajă fiind evidentă⁶⁴, alături de *devotiones* – blesteme. În procesul care a urmat a fost inclusă și acuzație de *artes magicæ*⁶⁵. Tacitus o descrie ca o femeie din Siria faimoasă pentru otrăvirile sale (*infamus veneficiis*). Ea moare la Brundisium în condiții suspecte, găsindu-i-se venin în păr. Se pare că ar fi existat schimburi de cunoștințe privind *artes magicæ* între Plancina, Martina și Livia⁶⁶.

Locusta, otrăvitoarea angajată de Agrippina Minor, se pare că se afla de mult în slujba lui Nero și a mamei sale. Angajarea Locuste de către Agrippina arată că până și femeile care erau acuzate de asemenea acte, puteau angaja alte femei pentru exact aceleași fapte. Descrierea lui Tacitus o arată ca fiind recent condamnată pentru

⁵⁷ *Annales*, XIV, 63.1.

⁵⁸ S. F. L. Alzevedo, *op. cit.*, p. 34.

⁵⁹ *Annales*, XIII, 13.1.

⁶⁰ J. L. Posadas, *Mujeres en Tácito* ..., p. 147.

⁶¹ *Ibidem*, p. 146, 153.

⁶² S. Azevedo, *op. cit.*, p. 32.

⁶³ *Annales*, XV, 57.

⁶⁴ D. Ogden, *Magic, witchcrafts and ghosts in the Greek and Roman Worlds*, Oxford University Press, 2002, p. 217.

⁶⁵ F. Graff, *Tapping other powers: magic in greek and roman life* în *Helios*, 2008, p. 31.

⁶⁶ E. A. Pollard, *Magic accusations against women in Tacitus' Annals* în *Daughters of Hecate. Women and Magic in the Ancient World*, Oxford University Press, 2014, p. 188-189.

otrăvire (*nuper veneficii damnata*). Se pare că a fost ucisă de Galba⁶⁷. Există nouă femei acuzate de vrăjitorie în *Anale*, din care 7 sunt condamnate. Acuzațiile de utilizare a magiei sunt mereu combinate cu cele de indecență sexuală și încercări ilegite de a obține mai multă putere socială. Surprinzător, cele două "vrăjitoare" nu au fost condamnate niciodată, sau cel puțin Martina, care a fost găsită decedată⁶⁸, povestea Locuste continuând și după faptele din *Anale*.

Înțelegem de aici că Tacitus nu vede cu ochi buni folosirea magiei, în schimb utilizează acuzațiile de magie ale femeilor din clasele inferioare pentru a prezenta femeile din clasele sociale înalte în ce lumină dorește. Se mai poate observa și că întotdeauna femeile sunt cele care acuză alte femei de magie, dovedind un misoginism tacitean și chiar, mai larg, roman⁶⁹.

Tacitus menționează în toate operele sale 15 femei străine, dintre care credem noi că cele mai importante ar fi Boudicca, Cartimandua și Zenobia. Ele sunt fie femei britone sau germane, fie orientale. Și femeile străine au parte de caracterizări pozitive sau negative, fiind folosite pentru a da *exempla virtutis* sau *exempla viciorum*. Chiar și aici Tacitus pune în oglindă două femei străine opuse ca și caracter una alteia. Ele nu sunt în nici un caz puse deasupra romanelor, uneori chiar aceleași defecte fiindu-le reproșate ambelor categorii⁷⁰. În general, nu apar descrise ca și grup, doar atunci când se disting prin fapte excepționale, fiind femei care se ocupă cu toate treburile casei, în contradicție cu noul stil de viață al matroanei romane, străinele aderând la ideea „*bunului sălbatic*”⁷¹.

Armeana Zenobia apare menționată de două ori, atât cu numele propriu, cât și ca soția lui Radamistus, fiind unul dintre cele mai bune exemple de caracterizare exclusiv pozitivă a unei femei străine în *Anale* și singura femeie orientală asupra căruia Tacitus insistă în descriere⁷², numind-o chiar regină – *cultu regio habita est*⁷³.

Boudicca a fost soția lui Prasutagus și regină a tribului briton icean, având două fiice. În urma biciuirii ei și a violului celor două fiice, ea se revoltă împotriva Romei⁷⁴, chiar și alte triburi alăturându-i-se. Alăturarea altor triburi unei femei conducătoare, s-ar putea explica și printr-o autoritate religioasă a Boudiccai, pregătirea ei în știința druizilor nefiind exclusă⁷⁵. Cu toate că a pierdut lupta cu

⁶⁷ *Ibidem*, p. 197.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 201.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 202.

⁷⁰ J. L. Posadas, *Mujeres en la literatura latina: de César a Floro*, Ediciones Clásicas, Madrid, 2012, *passim*.

⁷¹ H. G. Franco, *La imagen de la „mujer barbara”: a propósito de Estrabón, Tácito y Germania în Faventia*, 21/1, 1999, p. 56, 59.

⁷² J. L. Posadas, *Mujeres en la literatura latina...*, p. 177; J. L. Posadas, *Mujeres en Tácito*, p. 147.

⁷³ *Annales*, XII, 51.

⁷⁴ J. E. Salisbury, *Encyclopedia of women in the Ancient world*, Ed. Abc Clio, Santa Barbara, Oxford, Denver, 2001, p. 34, 35, s.v. Boudicca.

⁷⁵ L. A. Du Toit, *Tacitus and the rebellion of Boudicca în Acta Classica*, 20, 1977, p. 152.

romanii, datorită dezorganizării trupelor și s-a sinucis, ea a rămas un simbol al britonilor chiar până în ziua de astăzi⁷⁶. *Analele* sunt singura scriere care o prezintă ca mamă, dar de asemenea confirmă o teamă a britonilor privind femeile conducătoare. Este notabilă și diferența dintre percepția taciteană favorabilă conducătoarei britone și percepția negativă a lui Cassius Dio. De data aceasta, se evită apelativul de regină⁷⁷, el numind-o doar *uxor* sau *mulier*. Se pare că el vedea în ea răzbunătoarea propriei *pudicitia*, criticând totuși acțiunile ei împotriva Romei⁷⁸. Este considerată o femeie complexă⁷⁹.

Femeia pusă în opoziție cu Boudicca este o conducătoare a tribului brigantilor denumită Cartimandua, nume ce se pare că însemna căluț lucios. Aliată a romanilor (fapt prin care se explică neintervenția ei în revolta Boudiccai, fiind contemporane), divorțul ei de Venutius, aduce și conflictul cu armatele romane, ea rămânând totuși fidelă Imperiului roman, deși armatele sale nu vor reuși să-i aducă tronul înapoi⁸⁰. Referirile la Venutius nu includ nici o dată cuvântul rege, în timp ce Cartimandua este denumită regină în două pasaje separate – *reginae brigantae*⁸¹ și *Cartimanduum reginam*⁸², fapt ce ne arată că populația celtică putea fi condusă de femei, fiind mai importantă descendența, decât sexul. Tot în *Anale*, ea este arătată ca oferind protecție și înșelându-l apoi pe căpetenia britonă Caratacus. Chiar și dovezile arheologice ne-o arată ca o persoană importantă, în 1839, la Honley, fiind găsite mai multe monede brigante printre care și una cu reprezentarea ei. Se pare că ar fi moștenit titlul regal de la tatăl ei Volisius⁸³. Unii autori au fost de părere că Tacitus ar fi greșit sau omis perioada corectă a conflictului dintre Cartimandua și Venutius, aceasta luându-l ca soț apoi pe Velloctatus. Cu toate că Tacitus a fost criticat pentru comprimarea acestor date, trebuie să luăm în considerare și faptul că interesul său era mai scăzut în ceea ce privește faptele brigantilor⁸⁴. Deși în cele câteva pasaje în care vorbește despre ea, uneori îi critică acțiunile, mai mult din cauza neîncrederii ascensiunii unei femei în politică⁸⁵, Cartimandua este la fel ca și Boudicca, o femeie având ambele caracteristici⁸⁶.

⁷⁶ vezi S. Lawson, *Nationalism and biographical transformation: the case of Boudicca* în *Humanities Research*, vol XIX, Nr. 1, 2013.

⁷⁷ K. Pettigrew, *Foreign women in Latin Literature: The representation of Boudicca*, teză de dizertație, The University of Western Ontario, 2013, passim.

⁷⁸ J. L. Posadas, *Mujeres en la literatura latina...*, p. 178, 185.

⁷⁹ *Idem*, *Mujeres en Tácito*, p. 147.

⁸⁰ J. E. Salisbury, *op. cit.*, p. 41, s.v. Cartimandua.

⁸¹ *Annales*, XII, 36.

⁸² *Annales*, XII, 40.

⁸³ T. E. Casson, *Cartimandua in history, legend and romance in Cumberland and Westmorland Antiquarian and Archaeological Society* (1944) Series: 2, Vol. 44, p. 71.

⁸⁴ D. Braunn, *Observations on Cartimandua* în *Britannia*, vol. 15, 1984, p. 3.

⁸⁵ J. L. Posadas, *Mujeres en la literatura latina...*, p. 187.

⁸⁶ *Idem*, *Mujeres en Tácito*, p. 147.

Personajele feminine taciteene sunt mult mai numeroase și chiar mai complexe decât ceea ce am prezentat noi în acest scurt studiu. Pe lângă atribuțiile lor evidente, subliniate aici, precum cea de *imperatrix*, *dux*, *uxor*, *ancilla*, *regina* sau *venefica* mai sunt acele femei, care fie demonstrează anumite alegorii, fie o neatentie a autorului. Cel mai bun exemplu ar fi Domitia Lepida, care apare prima dată ca *matrona*, apoi ca rivală în vicii cu Agrippina Minor. Alte reprezentări feminine sunt ocazionalele zeițe invocate de acesta (Venus Genetrix, Diana etc.), prietenele influente (Urgulania) sau a soțiilor supuse (Vipsania, Pomponia Graecina, Pomponia Paulina). Trebuie să ținem cont că nu doar femeile sunt prezentate negativ, ci și bărbații, iar o caracterizare duală bine-rău, nu este de ajuns pentru complexitatea personajelor taciteene. Într-o clasificare mai simplistă numărul femeilor cu virtuți este egal cu cel al celor cu vicii, dacă excludem femeile foarte complexe sau cele necunoscute. Există 105 femei care nu beneficiază de portrete individuale, dar acțiunile lor nu produc nici un efect în faptele istorice⁸⁷.

Împărătesele sunt prezentate în trei ipostaze: severe, dar colege la guvernare (Livia), crude și adultere (Messalina), dominatoare, dar onorabile (Agrippina Minor)⁸⁸, dar toate trei masculinizate. Unii autori considerau că folosește o tehnică prin care laudă sau critică mama unui personaj ce trebuie stigmatizat sau pus pe plan secund. Se poate ca Tacitus să fi suferit și de un anumit tip de complex psihologic, similar cu cel atribuit lui Titus Livius (complexul lui Iuda), conștientizând că deși el era senator, împărătesele iulio-claudiene au deținut mai multă putere.

Masculinizarea femeilor ca Agrippina Maior și Munatia Plancina și vocabularul folosit de Tacitus duc la ideea de tiranie, în timp ce descrierea Octaviei și a sclavei Epicharis amintesc de calitățile impuse de societatea romană matroanei republicane. Cu toate că străinele sunt arătate ca *exempla vitrus* sau *vitiorum*, autonomia acestora îl speria pe Tacitus, credincios valorilor tradiționale romane. Femeile servile îi foloseau istoricului pentru a critica femeile Caesarilor, în timp ce femeile Caesarilor ajutau la criticarea imaginii imperiale. Putem spune că majoritatea reprezentanțelor romane analizate erau folosite ca unelte politice. Nu-i putem atribui scriitorului latin un misoginism total, acesta recunoscând și calități ale femeilor, precum și vicii ale bărbaților, dar utilizându-le pentru a-și argumenta opiniile. Deși arată sexul feminin ca lipsit de importanță, cum în mare parte și era în Roma republicană, misoginismul său se extinde la întreaga societate și nu este un caz particular.

Din punct de vedere istoric, se poate ca unele pasaje să fie comparații cu regimul actual în care trăia autorul, fie pentru a-l critica, fie pentru a arăta diferențele, perioadele fiind diferite atât politic, cât și social.

Femeile romane din *Analele* lui Tacitus sunt foarte variate, oferind atât istoricilor, cât și cercetătorilor literari, ocazia analizării unei opere complexe, în care, deși nu sunt o preocupare principală, reușesc să fie un element de legătură între autor, celelalte personaje și evenimentele istorice.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 148.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 187.

Bibliografie

- Achard Guy, *Femeia în Roma Antică*, Ed. Prietenii Cărții, București, 2009.
- Azevedo Sarah, *The rethorical construction of female characters and the imperial image of Nero in Tacitus Annals* în *Neronia electronica*, Fascicule 4, 2016.
- Belchior Ygor Klain, *Patronato e governo imperial sob Nero, nos Anais de Tácito*, Departamento de história, Instituto de ciências humanas e sociais, Universidade federal de Ouro Preto, Mariana, 2009.
- Braunn David, *Observations on Cartimandua in Britannia*, vol. 15, 1984.
- Cizek Eugen, *Istoria literaturii latine*, vol. II, Ed. Corint, București, 2003.
- Costello Angela, *The view of Messalina by Tacitus in his Annals, XI, 12, 28-37*, ms.
- Du Toit Leeb, *Tacitus and the rebellion of Boudicca in Acta Classica*, 20, 1977.
- Ferrero Guglielmo, *Femeile Cezarilor*, Ed. Scorillo, Craiova, 1997.
- Franco Henar Gallego, *La imagen de la „mujer barbara”: a propósito de Estrabón, Tácito y Germania in Faventia*, 21/1, 1999.
- GraffFritz, *Tapping other powers: magic in greek and roman life in Helios*, 2008.
- Grimal Pierre, *Literatura latină*, Ed. Teora, București, 1997.
- Lawson Sarah, *Nationalism and biographical transformation: the case of Boudicca in Humanities Research*, vol XIX, Nr. 1, 2013.
- Lee Web Christopher, *The death of Octavia: Tacitus' Annales 14.60-64 and the Octavia Praetexta*, teză de dizertație, Athens, Georgia, 2005.
- Mchugh Mary, *Ferox femina. Agrippina Maior in Tacitus' s Annales* în *Helios*, vol. 39, Nr. 1, 2012, Texas Tech University Press.
- Ogden Daniel, *Magic, witchcrafts and ghosts in the Greek and Roman Worlds*, Oxford University Press, 2002.
- Pettigrew Kaitlyn, *Foreign women in Latin Literature: The representation of Boudicca*, teză de dizertație, The University of Western Ontario, 2013.
- Pollard Ann Elizabeth, *Magic accusations against women in Tacitus' Annals in Daughters of Hecate. Women and Magic in the Ancient World*, Oxford University Press, 2014.
- Posadas Juan-Luis, *Mujeres en Tácito. Retratos individuales y caracterización genérica in Gerion, Revista de Historia Antigua*, vol. 10, 1992.
- Posadas Juan-Luis, *Mujeres en la literatura latina: de César a Floro*, Ediciones Clásicas, Madrid, 2012.
- Rivell Alexandra, *Agrippina Maior, Messalina and Agrippina Minor: Tacitus' Female Tyrants*, ms.
- Rutland Linda, *Woman as makers of kings in Tacitus' Annals in The Classical World*, vol. 72, Nr. 1, 1978.
- Salisbury Joyce, *Encyclopedya of women in the Ancient world*, Ed. Abc Clio, Santa Barbara, Oxford, Denver, 2001.
- Strunk Thomas, *Rape and revolution: Livia and Augustus in Tacitus' Annales in Latomus*, 73, 2014.
- Wood Sarah, *The incredible, vanishing wives of Nero*, conference paper, *Transformation and tyranny* la Emory University, Michael C. Carlos Museum, prezentată de asemenea la *Peter Wall Seminar Series*, University of British Columbia și *William Metcalf Lecture series for the Archaeological Institute of America*, Oakland University.